

Међу родољубима, купусом, свињама и варварима: Споменици и гробови НОР 1947–1965. године¹

Апстракт: *Овај рад има два циља: први, да анализира како је југословенски комунистички режим, уз помоћ СБНОР/СУБНОР, изграђивао и ширио званичну верзију сећања на Други светски рат у Југославији користећи споменике и гробове палим борцима и жртвама фашистичког терора; и други, да покаже како су грађани Југославије од 1947. до 1965. године, разговали на ова „места сећања“.*

Кључне речи: СБНОР/СУБНОР, места сећања, споменици и гробови, скрнављење, равнодушност, активисти сећања, потрошачи сећања

Упркос усмерењу на истраживање друштвеног сећања о Другом светском рату током протеклих петнаестих година, само се мали број научника озбиљно бавио том темом у случају Титове Југославије. Они који су покушавали овако то интерпретирају: Титов режим пружао је југословенском друштву „непроменљиву слику рата“ 1941–1945. године, где је рат описан као заједничка борба југословенских народа против страних и домаћих фашиста.² Мала група интелектуалаца, даље каже ова интерпретација, коначно је напала овај комунистички „кавез“ сећања на рат током осамдесетих и деведесетих година двадесетог века. На крају, комунистичко „званично сећање“ пропало је због напора оних који су се трудили да „редефинишу ратне масакре“ у Југославији током Другог светског рата као опште националистичко насиље, бавећи се „симболистичким

¹ Истраживање за овај чланак делимично је финансирано стипендијом IREX-а (*International Research & Exchanges Board*), средствима добијеним од *National Endowment for the Humanities* и *U.S. State Department* преко “*Title VIII program*” и *IREX Scholar Support Fund*; и стипендијом од *American Councils for International Education (ACTR/ACCELS)*, средствима из *Title VIII East-Central Europe Research Scholar Program*, који је финансијски подржан од *U.S. State Department, Program for Research and Training on Eastern Europe and the Independent States of the Former Soviet Union*. Ниједна од ових организација није одговорна за ставове који су овде представљени.

² Wolfgang Höpken, „War, Memory, and Education in a Fragmented Society: The Case of Yugoslavia“, *East European Politics and Society*, Volume 13, No. 1, Winter 1999, стр. 297.

оживљењем геноцида.³ Дакле, садашња литература пружа једноставни бинарни модел: прво, комунистички режим гради ригидно сећање на рат за, како се чини, немоћно друштво; друго, интелектуалци су некако могли да дискредитују оно што је режим рекао друштву о рату.

Овде нема разматрања о томе како су обични људи реаговали на званично сећање на рат у Југославији. То је упадљив пропуст нарочито због тога што у оба модела постоје далекосежне тврдње о понашању „друштва“ – „угушено друштво“ или друштво које као да следи стопе групе интелектуалаца. У овом раду ћу покушати да анализирам понашање тог „друштва“, показујући неке од начина – и нарочито неке од подривачких начина – на које су људи реаговали у односу на званично сећање на рат током педесетих и шездесетих година прошлог века, у добу у којем је такво сећање био изграђено. Анализираћу различите облике јавне реакције на споменике и гробове који су били подигнути палим борцима и жртвама фашистичког терора. Проучавајући архивску грађу, штампу и нарочито писма која су била писана новинама, увидео сам да су неки људи реаговали на споменике и гробове у Југославији на неколико начина којима су, намерно и ненамерно, доводили у питање званично сећање на рат: од скрнављења споменика до причања шала о њима, од пуштања свиња међу гробове до гајења купуса поред њих.

Моја расправа има два циља: прво, желим да покажем да је мишљење о томе да је једино режим стварао сећање на рат у Југославији погрешно и да нас наводи да заборавимо на јавну рецепцију и оспоравање. Ова два фактора заслужују пажњу ако желимо да разумемо однос између јавности и званичног сећања на рат. Мој други циљ је методолошки. Желим да уведем емпиријски прилаз анализирању јавне рецепције и оспоравању званичног сећања на рат, што је област коју игнорише већина студија о сећању на рат.⁴

³ Овде мислим на радове Bette Denich, „Dismembering Yugoslavia: Nationalist Ideologies and the Symbolic Revival of Genocide“, *American Ethnologist*, Vol 21. No. 2 (May, 1994), стр. 367–390 и Roberta Haydena, „Recounting the Dead: The Re-definition of Wartime Massacres in Late and Post-Communist Yugoslavia“, у Rubie Watson, ed., *Memory, History, and Opposition Under State Socialism* (Santa Fe 1994). Део књиге о Другом светском рату Jasne Dragić Soso, *Saviors of the Nation: Serbia's intellectual opposition and the revival of nationalism* (Montreal 2002), заснива се на истраживању та два антрополога и, у суштини, понавља њихове главне аргументе иако она користи радове још неколико интелектуалаца.

⁴ Овде мислим на пионирске књиге Geogra Mossea, *Fallen Soldiers. Reshaping the Memory of the World Wars* (Oxford 1990) и Henria Roussoa, *The Vichy Syndrome. History and Memory in France Since 1944* (Cambridge 1993). Иако су ме ове књиге инспирисале, важно је да нагласим да су то најбољи примери студија сећања на рат које ипак не садрже анализу јавне рецепције и оспоравање званичног сећања на рат. Међутим, у књизи Yaela Zerubavela, *Recovered Roots. Collective Memory and the Making of Israeli National Tradition* (Chicago 1995), налази се одлична анализа јавне рецепције и оспоравања званичног сећања. За критику литературе о колективном сећању која говори о недовољном обраћању пажње на јавну рецепцију друштвеног сећања, видети чланак

Почећу с кратким уводом активности Савеза бораца Народноослободилачког рата (познат као СБНОР), који је био организација у којој су радили главни „активисти сећања“ у Титовој Југославији.⁵ Потом ћу анализирати оно што су, по мом мишљену, подривачке јавне реакције на делатности СБНОР-а у вези са изграђивањем сећања на рат уз помоћ споменика и гробова. Ово ће, надам се, показати да су, иако се доста бораца снажно трудило да уобличи посебно сећање на рат, обични људи били они који су коначно прихватили, модификовали или, понекад, одбијали званично сећање на рат.

Чувари Народноослободилачког рата

Основан 1947. године, са око милион чланова, Савез бораца народноослободилачког рата био је од почетка друштвено-политичка организација која је била створена да буде главни креатор, агитатор и чувар званичног сећања на рат југословенског комунистичког режима.⁶ Тито, који је био први и затим доживотни председник ове организације, рекао је борцима на њеном оснивачком конгресу:

„Нисте чланови обичне организације, него једне борбене организације, па ћете сав свој ентузијазам, показан у рату, испољити и у вријеме изградње...

Ваш задатак је да budete свуда у првим редовима и да свуда гајите наше традиције, да чувате велике тековине Народноослободилачке борбе.”⁷

Иван Гошњак, учесник на истом конгресу, изложио је даље овај задатак: „Савез ће активно радити на томе да се сачувају и освјеже успомене на херојску борбу наших народа, на хероје Народноослободилачког рата, да би се на њима инспирисала и учила наша будућа покољења.“⁸ Такође, нагласио је потребу да

Wulfa Kansteiner, „*Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies*“, *History and Theory* 41 (May, 2002), стр. 179–197.

⁵ Ова организација преименована је 1961. године у СУБНОР (Савез удружења бораца Народноослободилачког рата). Преузео сам израз „активисти сећања“ од Јава **Wintera** (који ју је преузео од **Carola Glucka**). Видети његов чланак, „*Remembrance and Redemption: A Social Interpretation of War Memorials*“, *Harvard Design Magazine*, Fall, 1999, стр. 1.

⁶ Статистички подаци за новембар 1948. године показују број чланова СБНОР-а у свакој републици: Србија, 261.000; Словенија, 198.000; Хрватска, 400.000; Босна и Херцеговина, 100.000; Македонија, 50.000; Црна Гора, 28.000. Видети у новинама *Црвена звезда: лист Савеза бораца Народно-ослободилачког рата* (у даљем тексту *Црвена звезда*), новембра, 1948, 9.

⁷ Архив Србије и Црне Горе (бивши Архив Југославије [у даљем тексту АСЦГ]), Фонд 297 (Главни одбор Савеза бораца НОР-а Југославије), I (први инвентар), фасцикла 1, *Оснивачки конгрес Савеза бораца Народно-ослободилачки рат*, 29. и 30. октобра 1947. године, стр. 7 и 10.

⁸ Исто, навод из говора Ивана Гошњака, стр. 27–28.

борци воде југословенско друштво у ширењу „култа славе, љубави и захвалности према онима који су својом ријешеношћу, својом неустрашивошћу и љубављу за слободу дали животе“ за „братску заједницу наших народа... у борби против иностраних освајача и домаћих издајника“.⁹

Дакле, чланови СБНОР-а требало би да буду „у првим редовима“ у борби за изградњу специфичног сећања на рат из кога су изашли као победници. У овом задатку требало би да славе своје акције током рата и нарочито жртвовања својих палих другова. Требало би такође да наглашавају важност заједничке борбе југословенских грађана различитог националног порекла. Најзад, требало би да чувају, штите и шире „свијетле успомене на херојске подвиге и жртве из ослободилачког рата,“ које би, на неки начин, служиле као важан део васпитања младости Југославије.¹⁰

Као и други „активисти сећања“ у Европи током деценија после Другог светског рата, борци су у Југославији користили различите врсте чување сећања да изграђују и шире специфично сећање на рат.¹¹ Ово је обухватило, да споменем само мали број метода, стварање музеја, писање хроника, приређивање прослава, давање имена улицама (и, понекад, градовима). Међутим, њихов непосреднији и најважнији задатак у вези са стварањем сећања на рат било је подизање споменика и уређивање гробова њиховим палим друговима и другима које су сматрали „жртвама фашистичког терора“. Ова „места сећања“ требало би да буду означена гробовима и споменицима.¹²

Комисија СБНОР-а за обележавање и уређивање историјских места била је установљена 1952. године и имала задатак да уређује гробове и подиже споменике.¹³ Главни разлог за њихово подизање био је да се оствари трансформација „јуначких подвига“ мртвих у „моћно средство васпитања“ друштва у стварању социјализма.¹⁴ По речима Угљеше Даниловића, једног борца из Босне и Херцеговине, изграђивање таквих места „није само дужност наша, то је еклатантан доказ наше Револуције. То су свједочанства Револуције“.¹⁵ Дакле, људи не би требало само да сахрањују и оплакују мртве; напротив, требало би да их виде,

⁹ Исто.

¹⁰ Исто, 33.

¹¹ За анализу улоге ветерана у изграђивању сећања на Велики отаџбински рат у Совјетском Савезу, видети књигу *Amira Weinera, Making Sense of War. The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution* (Princeton 2001).

¹² Израз „места сећања“ (sites of memory) преузета је из важне књиге Jaya Wintera, *Sites of Memory, Sites of Mourning. The Great War in European Cultural History* (Cambridge 1995).

¹³ Детаљне информације о активностима Комисије за обележавање и уређивање историјских места могу се пронаћи у АСЦГ, Ф 297, инв. I, ф-81.

¹⁴ АСЦГ, Ф 297, инв. I, ф-107, *Саветовање секретара културно-просветних секција СБНОР при земаљским одборима и главном одбору*, 19. фебруар 1949. године, стр. 4.

¹⁵ АСЦГ, Ф 297, инв. I, ф-25, *Републички одбор СБНОР Босне и Херцеговине*, 1961. године, стр. 42.

и нарочито да виде њихове споменике и гробове, као што је говорио Александар Ранковић, јер су они „она жива спона која верно тумачи прошлост, обавештава и васпитава савремене и будуће градитеље и чуваре наше социјалистичке домовине. Они говоре о херојству, самопрегору и условима у којима се рађала наша социјалистичка Југославија“.¹⁶

Подизање споменика и уређивање гробова у Југославији била је једна од најснажнијих тежњи ка изграђивању сећања на рат у Европи после Другог светског рата. До 1961. године борци су, у сарадњи са другим друштвено-политичким организацијама, подигли 14.402 споменика и гробаља, значи скоро три споменика или гробља сваког дана током шеснаест година. Овде нису укључени само гробови и споменици него и места масовних зверстава и познатих битака, те спомен-плоче, чесме, бисте и паркови. Највећи број налазио се у Словенији, а онда у Босни и Херцеговини, Хрватској, Србији, Црној Гори и Македонији.¹⁷

Овакав огroman задатак изграђивања сећања јасно показује ревност бораца који настоје да њихова садашњост буде у складу са овом специфичном верзијом прошлости. У овом случају, њихове активности представљају класичан пример „стварања традиције“, да користим израз Ерика Хобсбаума (Eric Hobsbawm) и Теренса Ренцера (Terence Ranger).¹⁸ Међутим, без обзира на размеру њихових задатака у изграђивању сећања, треба поставити важно питање: како су југословенски грађани реаговали на ове хиљаде гробова и споменике НОР-а. Да ли су прихватили и усвојили „нову традицију“ која је славила пале борце и жртве фашистичког терора и да ли су их те „материјалне опомене“ подстицале на изграђивање социјализма?

Оваква врста питања позната су као нека од најтежих за историчара друштвеног сећања. Ипак, историјска грађа о онима који граде сећање је, углавном, обимна; веома је тешко, међутим, пронаћи материјале о такозваним „потрошачима“ сећања. Али, као што је говорио Роџерс Брубекер (Rogers Brubaker), аналитичари морају да се баве питањем јавне рецепције зато што научници теже претеривању у придавању важности сећању као идеолошком инструменту и у својим претпоставкама о нивоу усвајања друштвеног сећања код оних који нису активни учесници у процесу изграђивања и ширења.¹⁹

¹⁶ „Историјски значај саветовања у Столицама“, *Црвена звезда*, 18. октобар 1955. Навод из Ранковићевог говора приликом свечаног откривања споменика партизанском куриру и отварања Спомен-музеја у Столицама 1955. године.

¹⁷ По републикама: Словенија, 4.035; Босна и Херцеговина, 3.574; Хрватска, 2.940; Србија, 2.866; Црна Гора, 712 и Македонија, 275. Видети АСЦГ, Ф 297, инв. I, ф-20, *Извештај Централног одбора о раду Савеза бораца НОР*, 1961. године, стр. 52.

¹⁸ Видети књигу **Erica Hobsbawma и Terancea Rangera**, *The Invention of Tradition* (Cambridge, 1992).

¹⁹ Rogers Brubaker и Margit Feischmidt, „1848 in 1998: The Politics of Commemoration in Hungary, Romania, Slovakia,“ *Comparative Studies in Society and History* 44[4] (October 2002): стр. 700–744.

**„Није само довољно споменик подићи.
Њега треба и одржавати.“²⁰**

Откривање гробова и споменика палим борцима и жртвама фашистичког терора увек је јавни догађај. Организатор ритуала обично је био СБНОР, а један важан део био је поворка грађана који су носили цвеће и венце. Број присутних људи често је био веома велики, понекад и више хиљада људи. Борци, локални функционери и деца (из организације Савеза пионира) најчешће би се нашли на челу колоне. Углавном, посебно место током церемоније било је посвећено родбини мртвих, нарочито деци и мајци покојника.²¹ Свечаност се обично састојала од серије говора локалних политичких личности, са почасним местом за говор првоборца из тог краја. Пионири би онда певали песме и рецитовали поезију. Најзад, венци и цвеће били би положени на споменик, гроб, или поред њега. На њима би обично била уклесана имена погинулих и поруке које су наглашавале да су они који су умрли били заслужни за стварање социјалистичке Југославије. Следећи пример био је типичан: „За ову земљу ваша се младост борила. Из ваше крви слобода створила.“²²

Током година после откривања, прилично велики број људи, поготово ђаци, често су посећивали многа од ових места.²³ Важни празници, као Дан устанка или Дан борца, били су тренуци кад је посебна пажња била посвећивана гробовима и споменицима.²⁴ За време једне од тих комеморација „чланови Савеза бораца“ током своје активности у Загребу 1954. године, „обишли су све гробове, окитили их цвијећем и вијенцима, освјежили успомене на пале другове и одали им пошту минутом ћутања“.²⁵ Чак и током обичних дана многи појединци оба-

²⁰ „Одсуство осећања дужности“, *Црвена звезда*, 7. априла 1959. године.

²¹ Видети, на пример, документ „Откривање споменика палим борцима у Народноослободилачког рата“ у Архиву Србије (у даљем тексту АС) Фонд Ђ 115 (Савез бораца НОР-а Србије), кутија 44, од 31. октобра 1948. године. Видети такође чланак „Гробља под Козаром“, *Црвена звезда*, 31. мај 1955.

²² Видети чланак „Спомен пирамида откривена палим борцима у селу Срдоци“, *Црвена звезда* 18. јануар 1955. Овакви примери могу се пронаћи у скоро сваком броју *Црвене звезде*, која је била лист СБНОР Југославије.

²³ Чланак „Стална посета споменику“ који описује велики број посетилаца споменика близу Бање Луке илуструје овакво понашање. Видети новине *Четврти јул: лист Савеза удружења бораца Народноослободилачког рата Југославије* (у даљем тексту: *Четврти јул*), од 15. септембра 1964. Видети такође чланак „На изворима историје“, у *Црвеној звезди* 8. октобра 1957, који описује „пионирски поход ‘братства и јединства’“ у коме су деца путовала на места где су изграђени споменици и с којима су често били борци који су им причали приче из рата док су заједно ходали по селима.

²⁴ Дан устанка разликовао се по републикама: за Србију 7. јул; за Босну и Херцеговину 27. јул; за Хрватску 27. јул; за Црну Гору 13. јул; и за Македонију 11. октобар; за Словенију 22. јули.

²⁵ „Примерно одржавање гробова“, *Црвена звезда*, 18. мај 1954; видети такође у истим новинама од 17. јула 1956. чланак „Брига за спомен-објекте“, који описује пажњу коју су борци посветили гробовима и споменицима у Тузли.

вљали су своју дужност очувања тих места сећања. У селу Војка, на пример, седамдесетогодишњак Сава Јовановић био је виђен како свакодневно „залива цвеће, окопава парк од корова, брише прашину са споменика на коме се налазе имена палих бораца и жртава фашистичког терора“.²⁶

У суштини, у Титовој Југославији много је људи активно учествовало у непрекидном стварању сећања на рат које је СБНОР створио радећи на изградњавању гробова и споменика. Они су своје поштовање показивали на много различитих начина, преко учествовања у откривању споменика, годишњим комеморацијама, школским екскурзијама и активним чувањем таквих места.

„Споменици, ко води бригу о вама?“²⁷

Први део:

„Уместо ружа – коров“²⁸

Сцене у којима ђаци марширају у колонама, борци носе цвеће, мушкарци и жене бришу прашину и плевне коров са споменика били су свеprisутне током првих деценија после рата. Међутим, ове сцене нису биле једина реалност. Већ до раних педесетих година штампа почиње да пише о томе на начин који је СБНОР касније звао „немаран однос према споменицима НОР“.²⁹ Насупрот слици бриге и неговања која је била представљена у претходном делу овог есеја, полако је постајало познато да нека гробља, споменици и њихова „околина, после њихова откривања, нису више ниједном уређивана, па је њихов изглед сада веома запуштен и ружан“. Конкретно, много места су „обрасла коровом и натрпана другим смећем“.³⁰

Углавном, аутори писама, нарочито они који су писали борачким листовима, били су они који су обавестили СБНОР о таквој ситуацији на терену.³¹ Михајло Поповић, на пример, написао је да „док у многим срезовима ниче цвеће и спо-

²⁶ „Четири године стара се о споменику“, *Четврти јул*, 17. август 1965. године.

²⁷ „Споменици, ко води бригу о вама?“, *Четврти јул*, 2. фебруар 1965. године.

²⁸ „Уместо ружа – коров“, *Црвена звезда*, 7. фебруар 1961. године.

²⁹ Видети СБНОР документ за унутрашњу употребу (1958. године) истог наслова у АСЦГ, Ф 297, инв. I, ф-81.

³⁰ „Више пажње обратимо културном уређењу споменика“, *Црвена звезда*, 15. октобар 1951. За више примера овакве критике због запуштености корова око гробова и споменика, видети у истим новинама: „Докле ће гробови палих бораца бити проблем“, 27. јул. 1953; „Кроз крајину“, 18. август 1953; „Више брига о гробовима палих бораца“, 12. октобар 1954; „Добра идеја“, 21. децембар 1954; „Запуштено партизанско гробље“, 15. април 1958. године.

³¹ Ово укључује *Црвену звезду* (објављивана од 1949. до 1962. године) и *Четврти јул* (објављиван од 1962. до 1990. године), новине савезне организације бораца у Југославији, те новине републичких организација бораца (*27. српањ* за Хрватску; *27. јун* за Босну и Херцеговину; *7. јули* за Србију; *Борец* за Словенију; и *13. јул* за Црну Гору; и *11. октомври* за Македонију)

меници... на гробовима у Драгинцу расте коров (неке се гробнице и не познају више пошто су по налогу неког преоране и од тих гробова употребљена земља за прављење цигле)³² Други који су ишли на таква места у другим селима послали су сличне извештаје. Миливоје Вучковић написао је да је лично ишао на гробље палих бораца: „Заболело ме је када сам видео колико су зарасли у коров и траву“.³³ Запуштеност је била тако упечатљива да „чак и поједини првоборци који су добро познавали терен данас тешко могу да нађу гробове својих палих другова“.³⁴

Та ситуација навела је неке ауторе да жале због таквог стања и размишљају о томе шта би запуштени гробови значили за омладину Југославије. Јован Штула писао је о гробовима обраслим коровом и травом који су се налазили одмах преко пута школе. Приметио је да су девојчице и дечаци, након играња лоптом у школском дворишту, ишли у своје учионице да „уче историју, и можда знају наизуст гробове египатских фараона, а не знају да су преко пута од њих запуштени и зарасли у коров, гробови у којима леже кости бораца који су пали за срећу и миран живот тих малиша“.³⁵

Други су се бринули о томе како ће такво стање гробова погодити родбину мртвих. Три члана исте породице – Светозар, Коста и Миливоје Иванчевић писали су о стању гробова у селу Слатини и Црној Гори. Око гробова, приметили су, „ограда је срушена и ивичњаци гробова разбацани су и поразбијани“. Такође, „један сељак је поред гробова посадио купус“. Чињеница да се ово „партизанско гробље“ преобратило у „сеоски пашњак“ присилила их је да питају: „Да ли се икад ико запитао из овог краја како ће се осјећати партизанка мајка или сестра кад дође да посјети ово гробље?“ Можда би реаговали на сличан начин као аутори овог писма, који су написали: „Нас лично теже је заболио изглед ових гробова него погибија нашег брата комесара“.³⁶

Стање многих гробова и споменика НОР-а није се побољшало током прве половине шездесетих година. Напротив, аутори писама о њима и новинари

³² „На гробљу стрељаних – коров“, *Црвена звезда*, 21. јун 1955. године.

³³ „Заборањени гробови“, *Црвена звезда*, 9. август 1955; за сличне примере, види у истим новинама: „Рђав пример“, 30. август 1955; „На гроб Данила Ђокића“, 15. новембар 1955; „Зашто је запуштено гробље на Партизанским Водама?“, 15. октобар 1957; „Зашто ни до данас нису обележени гробови сахрањених на Островачкој ади?“, 22. октобар 1957; Видети у новинама *Четврти јул* „Запуштено гробље“, 11. август 1964; исто, „Уместо завичајног музеја – коров до корова“, 22. септембар 1964; „Запуштени надгробни споменици – крајпуташ“, 19. јануар 1965; „Мало пажње за одржавање споменика“, 2. новембар 1965; „Заборањено партизанско гробље“, 28. децембар 1965. године.

³⁴ „Један предлог за обележавање историјских места на подручју Ријеке“, *Црвена звезда*, 27. март 1956. године.

³⁵ „Зашто да тако брзо заборавимо наше борце?“, *Црвена звезда*, 16. октобар 1956. године.

³⁶ „Партизанско гробље – сеоски пашњак“, *Побједа: лист Народноослободилачког фронта Црне Горе и Боке* (у даљем тексту *Побједа*), 10. мај 1958. године.

означили су их често као „ружан призор“. Језик тих извештаја постао је такође експресивнији током времена. У Ариљу (у западној Србији), на пример, Ђорђе Пилчевић написао је да је изгледало „Као да је нека побеснела река прегазила за собом пустош. Коров на све стране, споменици изваљени и изломљени, а дрвена надгробна обележја иструлила и поломљена, слова ветрови и кише испрали. Место цвећа и ружа, само коров и трње расте, а надгробни споменик...

Овде је настала и друга прича о гробовима народних хероја и првобораца о којима се нико не стара.

Како је то могуће? Питам се.³⁷

Други део:

„Свиње, пси, гуске, кокошке“³⁸

Нису били борци, родбина мртвих и ђаци једини који су посећивали гробове и споменике палих бораца и жртава фашистичког терора. Стока и друге животиње, како су саопштавали љутити аутори писама, могли су се наћи око ових места сећања током педесетих и шездесетих година прошлог века. У гробљу за 140 палих бораца у селу Гарешница, на пример, Стјепан Зоретић открио је „стоку гдје пасе“, и због тога је приметио да „знакова о гробовима има врло мало и полупани су и поваљани“. Пошто ово место „посећују и родитељи, рођаци или пријатељи погинулих“ питао се „како се они тек могу осјећати на том мјесту“. За њега се то место сећања преобратило у место заборављања, и упозорио је да је „прерано да заборавимо ових 140 бораца који су дали своје животе за слободу“.³⁹

Призор стокe које пасе међу гробовима и споменицима био је понекад трауматичан за оне који су дошли да посете и оплакују мртве. Током прославе за Дан устанка народа Босне и Херцеговине у селу Трнову 1955. године, мајка је дошла да види гроб своје кћерке. Отишла је у шоку. По њеним речима: „Било ми

³⁷ „Уместо ружа – коров“, *Црвена звезда*, 7. фебруар 1961; за сличне примере, видети писмо „Где су гробови мојих палих другова?“, *Четврти јул*, 20. јул. 1965, у којем аутор пише: „Изненадио сам се када сам видео да нема гробова. Од њих су остали само трагови...“ Видети у истим новинама, „Ко се брине о партизанским гробљима“, 24. август 1965; „Споменик у бодљикавој жици“, 14. децембар 1965, у којем аутор писма каже: „Околина споменика је сасвим запуштена, зарасла у коров, а споменик је са свих страна ограђен два метра високом бодљикавом жицом, као да је неко хтео да онемогући сваки приступ споменику. Морају ли мртви јунаци бити и незнани?“

³⁸ Наслов овог дела је из чланка који се зове „Немаран однос према споменику палим борцима“, *Нови Пут: недељни лист Јединственог народно-ослободилачког фронта округа моравског Јагодина* (у даљем тексту *Нови пут*) 30. јул 1958. године.

³⁹ „Заборављени гробови“, *Црвена звезда*, 8. децембар 1953; за сличне примере, видети у истим новинама текстове, „Занемарена обавеза“, 12. април 1955; „Запуштен гроб народног хероја Васе Ђорђевића у Бршадину“, 7. јун 1955; „Када ће и то ријешити?“, 5. јул 1955. године.

је страшно кад сам видела у каквом се стању налази гробље. Ограда порушена и стока слободно може да пролази кроз гробље. Срце ми се стегло“.⁴⁰

Ситуација је била слична у другим селима и градовима у тој републици. У Доњој Трнави је један аутор писма саопштио „да су ови гробови неограђени и напуштени. Стока преко њих свакодневно прелази несметано, изгледа, као да ником не бode очи“.⁴¹ На путу за Бихаћ полицајац Бранко Петрић написао је да је овца пасла међу споменицима, што је поготово чудан приказ, приметио је он, 1961. године, када се славила двадесетогодишњица народне револуције.⁴² У Мостару, трансформацију гробља у место за стоку подстицали су локални становници. Као што је приметио Златко Челиковић 1956. године, „гоничи стоке из разних крајева користе ово место за одмор. За ограду везују стоку која ту проводи по неколико сати, гази траву, после чега редовно остаје разна прљавштина“.⁴³ Та пракса била је екстремнија у селу Буковача, недалеко од Босанског Петровца. Подигнут 1958. године, сеоски споменик палим борцима био је неколико месеци редовно посећиван и украшаван цвећем. А онда, „после су ограда, а и сам споменик добили другу намену. Постали су место за везивање коња. Најпре су то радили појединци, а касније и сви остали, масовно. Ограда око споменика постепено је руинирана, док једног дана није сасвим пала, а онда и – нестала. И то није било доста Буковчанима, него су почели да везују коње и за сам споменик. Управно због тога споменик је већ толико оштећен као да је стар преко 100 година“.⁴⁴

О таквим случајевима писали су и други из различитих крајева Југославије. У Ваљеву (Србија) стока која је била довођена на градски пазар била је везивана за ограду малог гробља народних хероја.⁴⁵ У селима Миочић и Биочић (у општини Дрниш, Хрватска), „стока несметано пролази и улази у гробље оштећујући при том споменике“.⁴⁶ У центру Рековца (Србија) поломљена ограда омогућила је да „свиње, пси, гуске, и кокошке... бездушно газе и разривају“ свуда око споменика из НОР-а.⁴⁷ Најзад, ситуација у Ариљу (Србија) пружа упечатљив пример. Борци тог градића прославили су двадесетогодишњицу ослобођења (1964. године) отварајући спомен-парк са гробовима за 570 палих бораца и

⁴⁰ „Заборавање хумке“, *Црвена звезда*, 23. август 1955. године.

⁴¹ „Некад међу најбољима, а сада...“ *Црвена звезда*, 16. октобар 1956. године.

⁴² „Заборавање гробље“, *Борба: Орган Комунистичке партије Југославије*, 18. јул 1961. године.

⁴³ „Протест мештана Дабра“, *Црвена звезда*, 23. октобар. 1956. године.

⁴⁴ Видети текст: „Вежу коње за споменик“, *Четврти јул*, 1. октобар 1963. године.

⁴⁵ „Заборавени гробови“, *Напред: лист Народног фронта округа ваљевског*, 29. септембар 1958. године.

⁴⁶ „Запуштена гробља“, *Шибенски лист: орган Народног фронта за град и котар Шибеник*, 24. рујан (септембар) 1958. године.

⁴⁷ „Немаран однос према споменику палим борцима“, *Нови пут*, 30. јул 1958. године.

жртва фашистичког терора, као и за пет народних хероја. Ипак, годину дана касније, било је саопштено да „није све у реду“. Упркос знаку који је забрањивао такву активност, борци су приметили да се „у парк, дуг неколико стотина метара, пушта стока“. Истичући тај вандализам, у чланку је била фотографија споменика са неколико великих свиња које траже храну испред њега. Неки грађани предложили су да се нешто учини за одбрану тог места од животиња. Међутим, као што је аутор чланка о тој теми указао, „још нису предузете и одговарајуће мере“.⁴⁸

Трећи део: „Баш као варвари“⁴⁹

Иако нису били тако бројни као већ наведени примери, случајеви скрнављења споменика и гробова, те појава сличних манифестација у супротности са државном идеологијом – нису били непознати. Већ 1949. године чланови СБНОР-а Хрватске били су забринуте због чињенице да су неки људи у провинцијама градили споменике који нису „прожети духом Народноослободилачке борбе“.⁵⁰ Ти споменици, тврдили су борци, били су „стереотипне фигуре... не разликују се од фигура на гробовима било на католичким или православним гробљима“. Споменици из времена рата, на којима су била истакнута верска обележја, били су подвргнути строгој критици током првих година после рата. На пример, у извештају о спомен-плочи палим борцима у Самобору, наглашено је да је „на њој направљен неки јеврејски знак“. То је натерало једног борца да коментарише: „Такав споменик не може да стоји. Ми смо рекли да то морају да прераде или да руше“. Зашто? Такви споменици, тврдили су борци, у којима „нема ни помена о Титу, нема помена о социјализму“ – не би били они „који ће револуционисати наш народ, који ће их надахњивати на рад, на стваралаштво, изградњу социјализма“.⁵¹

⁴⁸ Видети чланак: „Зашто смо такви?“, у: *Четврти јул*, 15. јуна 1965. године. Тај чланак указао је на то да је поред проблема са стоком, постојао проблем и због тога што грађани нису поштовали знак код улаза у парк који је забрањивао возњу аутомобилом и бициклом кроз њега.

⁴⁹ Наслов овог дела је из чланка који је био објављен у новинама *Братство: орган Јединственог народноослободилачког фронта новопазарског округа*, од 31. септембра 1958. Видети чланак „Баш као варвари“.

⁵⁰ АСЦГ, Ф 297, инв. I, ф-108, *Стенографске белешке, Земаљски одбор СБНОР Хрватска*, 1949. године, стр. 21.

⁵¹ Исто, стр. 21. Важно је нагласити да је отпор бораца према споменицима који су били посвећени страдању појединих етничко-религиозних заједница почео да се мења почетком педесетих година, бар према неким групама. На пример, мала јеврејска заједница у Југославији (око 6.500) подигла је 19 споменика до 1952. године Јеврејима који су били убијени током рата. Борци су писали о томе у позитивном смислу. Видети чланак „У спомен на пострадале и пале Јевреје“, *Црвена звезда*, 15. септембар 1952. године. Зашто је југословенска власт дозволила јеврејским организацијама да подижу јеврејске споменике питање је које још чека право истраживање. Иво

Међутим, оно што је борце највише забрињавало била је чињеница да су неки људи јавно поштовали мртве оних група које су се борили против комуниста током рата. Као што је саопштио један борац из Хрватске, „неколико другова су истицали да се наши гробови преоравају, док се гробови усташа украшавају“.⁵² Случајеви у којима су локални грађани поштовали оне који су се борили као такозвани „народни непријатељи“ током рата нису били ограничени само на уређивање и украшавање усташких гробова у Хрватској. На пример, током расправа о подизању споменика партизанима у селу близу Крања (Словенија), било је саопштено да су се „неки појединци покушали потрудити да се на споменик, поред имена палим борцима, уклешу имена оних који су погинули као припадници немачке војске у коју су били мобилисани за окупације. Свакако необичан и редак пример, али, који показује колико је потребна непрестана будност да се не изопаче тековине Народне револуције“.⁵³

У Црној Гори борци су критиковали разне друштвено-политичке организације, укључујући сопствену, зато што су биле „недовољно будне“ у реакцији на „поједине непријатељске елементе који покушавају да злоупотријебе нашу социјалистичку демократичност“. Оно што је провоцирало такву реакцију било је што „јавно преношење остатака изразитих народних непријатеља, излагање њихових фотографија и окупљање око тога макар и најближе родбине, не може другачије да се тумачи него као одређено неразумијевање наше социјалистичке стварности. Народни одбори општина требало би више него до сада да примјењују у живот законске прописе који забрањују овакве стварно јавне манифестације“.⁵⁴

Јавно показивање поштовања онима који су се борили као „народни непријатељи“ проширило се чак и до гробаља, која су за борце била света места у њиховим настојањима да изграђују сећање на рат. Из Иванграда у Црној Гори, једно писмо стигло је редакцији листа *Побједа*:

„У самом центру гробља на Ријечи Марсенића недавно је – под видом породичне гробнице – подигнут споменик Алексији – Леку Марсенићу, злогласном четничком командиру... који је стигао да заплаче и уцвијели не само партизанске породице већ и много друге родољубе који су изражавали и најмање симпатије за НОП.

Голдштајн сугерисао је да је Титов став према јеврејској заједници био важан фактор у изграђивању става комунистичке владе према јеврејском начину живота после рата. Видети **његов чланак**, „Restoring Jewish Life in Communist Yugoslavia, 1945–1967“, *East European Jewish Affairs*, Vol. 34, No. 1, Summer 2004, стр. 58–71.

⁵² АСЦГ, Ф 297, инв. I, ф-108, *Стенографске белешке, Земаљски одбор СБНОР Хрватска*, 1949. године, стр. 22.

⁵³ Видети чланак „Занимљив проблем око подизања споменика у Словенији“, *Црвена звезда*, 10. фебруар 1953. године.

⁵⁴ АСЦГ, Ф 297, инв. I, ф-27, *Стенографске белешке, Републички одбор СБНОР Црна Гора*, 1959. године, стр. 16.

Споменик са утиснутом сликом натписом наткриљује седам-осам партизанских гробова овога села и као да им овдје мртвима говори: ‘Ево ме изнад ваших узглавница, у оном истом одијелу, само без бомби и фишеклија као некада када сам долазио да вас батинам’.

Мермерна узглавница четничког командира доминира над партизанским гробовима и изгледа да и данас пријети овим палим омладинцима, на чијем се домаку налази споменик онога који им је животе на најбезобразнији начин одузимао заједно са окупатором.⁵⁵

Могу се пронаћи слични споменици, који су изазвали активности СБНОР-а у вези са изграђивањем сећања, у другим крајевима Југославије. У селу Брезни (Србија) свештеник који се звао Тихомир Величковић изазвао је љуту реакцију бораца, који су написали оштру критику о његовом покушају, како су то звали „да коригује нашу историју с правим српским календаром“. Његова главна провокација била је што је предложио верзију Другог светског рата која „није завршена обарањем немачке војне машине“. Да учини своју позицију потпуно јасну, направио је спомен-плочу која је мењала комунистичку хронологију рата (то јест, 1941–1945. године) у нешто потпуно другачије. На његовој плочи, коју су борци звали примером „историјске и језикословне мудролије“, писало је следеће: „За слободу и уједињење српског народа дадоше животе своје од 1941. до 1947. године.“

Тај натпис је наглашавао две године после званичног завршетка рата, када су се српски побуњеници (и друге формације које нису прихватиле нови режим) борили против комуниста. Наравно, СБНОР је желео да избрише историју која је противречила мишљењу да је Народноослободилачки рат решио национално питање у Југославији. Речи једног борца у вези са плочом гласе: „Нико од савременика не зна ни за какву борбу за ‘слободу’ и ‘уједињење’ после 1945. године, јер је наш народ дотада извојевао и једно и друго.“⁵⁶

⁵⁵ Видети чланак „Дрскост која вријеђа“, *Побједа* (Титоград), 14. септембар 1958. године.

⁵⁶ Овај случај је описан у чланцима „Курјак у јагњећој кожи“, *Чачански глас: орган Градског и Среског одбора Народног фронта*, 11. јул 1956. и „Вук длаку мења...“, *Црвена звезда*, 29. јануар 1957; такође информације сам прикупио у интервјуима које сам водио са становницима Брезне 11. и 12. августа 2005. године у Брезни и у Градском музеју у Горњем Милановцу.

Треба споменути још неколико детаља о овом случају. Иако је свештеник Величковић био главни организатор подизања спомен-плоче, није то радио сам. Према речима Милосава Бороњака, члан СУБНОР-а Брезне, свештеник Величковић скупио је прилоге од неких становника Брезне који су изгубили рођаке у сукобу са партизанима. Ако је то тачно, то значи да је плоча била манифестација колективног сећања на рат (тј, сећање једног дела становништва Брезне који је ратовао против партизана), а не само сећање једног појединца. *Интервју са Милосавом Бороњаком у Градском музеју у Горњем Милановцу*, 12. август 2005. године. Свештеник Величковић био је коначно осуђен на двадесет месеци затвора због те плоче. У међувремену, „озлојеђени грађани су замолили да се отвори црквена порта и види спомен-плоча. Кад је то учињено и кад су људи

Постоје и други случајеви у којима су свештеници шездесетих година прошлог века изазивали активисте СБНОР-а. После рата један споменик био је подигнут близу православне цркве у Косјерићу (Србија) народном хероју Гаври Јарићу, човеку који је наводно свој живот узидео у темеље нове социјалистичке Југославије. Годинама касније нови свештеник цркве Љубисав Роговић поставио је питање: „Зашто се ту у дворишту цркве на видном месту налази споменик са петокраком звездом?“ Онда је позвао црквени одбор на седницу да расправљају о томе шта да се ради са спомеником. После тога „донели су одлуку да споменик уклоне, тамо даље“. Бошко Сретеновић и Петар Софијанић, два борца која су писала о том случају, протестовали су постављајући следећа питања:

„Да ли и црквени органи могу држати човека који отворено и недвосмислено ради против онога зашто је пало милион и седам стотина хиљада жртва у току револуције?

Да ли је стварно могуће да се догоди тако нешто данас, када народи Југославије славе двадесетогодишњицу народне револуције?“⁵⁷

Акције које су свештеници предузели били су директни напади на званично сећање које су се борци трудили да изграђују и шире. Међутим, то нису биле једине провокације које су навеле борце и друге да пишу писма стида и неверице. Понашање неких младих људи према споменицима и гробовима НОР-а, иако није било отворено политизовано као оно неких свештених лица, подстакло је борце да пишу писма критике, као што је ово писмо из Рековца у Србији:

„Ових дана, једне вечери око 21 час, неко млађе мешовито друштво поседало је на постолје споменика. Са тог места допирао је на улицу женски глас – час са песмама, час са добацавањима. Ни једно ни друго није било пригодно ни у складу са овим местом. Било је ружно и једно и друго. На ту појаву чуо се одговор пролазника са улице: *Срамота! Било би много боље када би више поштовали то место...*

Има нешто што је прече од свега, а то је одавање дужне поште, дужног пијетета према онима који су дали своје животе да би се могле слободно и песме певати и игре играти. Најпре оно прво, па онда друго.“⁵⁸

видели чија су све имена [неких локалних четника] уклесана на њој, разбили су спомен-плочу“. У последњем ироничном преокрету „констатовано је да је спомен-плочу клесао Радивоје Васовић из Горњих Бранетића, који је члан Савеза комуниста и члан Савеза бораца. Њега, изгледа, ништа друго није ни интересовало него да од ‘попа заради који динар’, не водећи рачуна шта длетом клеше“. Ови цитати су из чланка „Вук длаку мења...“. *Црвена звезда*, 29. јануар 1957. године.

⁵⁷ Преузео сам овај навод из чланка „Зашто је Косјерски свештеник уклонио споменик партизана?“, *Вести* (Титово Ужице), 23. фебруара 1961. године.

⁵⁸ „Немаран однос према споменику палим борцима“, *Нови пут*, 30. јул 1958. године.

Неке трансформације споменика палим борцима и жртвама фашистичког терора од светих места до места за типично тинејџерско понашање пружале су материјал за шале – које су љутиле борце. Споменик на Иришком венцу на Фрушкој гори добар је пример. Посетилац хотела на том месту саопштио је да се „међу гостима и особљем туристичког хотела ‘Венац’ може чути како споменик називају ‘Јулка’. За овог посетиоца прихватљив разлог да назива споменик ‘Јулка’ – женско име са кореном у српској речи за месец јул – био је да он симболизује прославу 7. јула, што је био званичан датум прославе Дана устанка народа Србије“.

Међутим, постајао је међу локалним становницима још један разлог зашто се споменик тако звао, и тај разлог је био далеко од било какве асоцијације на НОР. Тај посетилац је, на своје запрепашћење, открио да је „име“ споменика било, у ствари, основа за оно што је назвао „неумесна шала“. Објаснио је: „Када сам се заинтересовао за појам „Јулка“, а тада ми је речено да се то односи на женску фигуру која се надвила на целокупним делом, и да је то име добио и цео споменик“. Такође, било је познато да је споменик постао изоловано место које је било згодно за љубавне сусрете. Према томе, људи би се смејали када би се постављало следеће питање: „Хајде, хоћемо ли до Јулке?“ У том смислу, „до Јулке“ није значило пети се на брдо да се види споменик палим борцима или жртвама фашистичког терора, него да се види место које је представљало женску фигуру и, оно што је за њих било најважније, да оду негде где ће уживати у интимности.

Неки локални становници имали су и друге начине којима су нарушавали светост тог споменика из НОР-а. Он је био направљен тако да се посетиоци могу пети на врх споменика. Људи су то често чинили, као што је саопштио тај посетилац, „из неке радозналости“.

„Али има и таквих који пењање на споменик користе за извођење разних ‘егзибиција’ које бих назвао обичним кривељењем, неумесним гестикулирањем, изводе се ‘атракције’ како би неко имао повода да се смеје, и тако даље.“

Дакле, споменик је постао место где су се људи скупљали не да поштују пале борце него да засмејавају и забављају једни друге.

Човек који је писао о том случају, али и о другима који су били поменути раније, разочарао се због „понашања наших грађана“. За њега трансформација споменика у женску фигуру, позивање на шетњу „до Јулке“ и понашање оних који су се пели ради забаве било је „жалосно и вређајуће“. На крају, закључио је да је „овакво скрнављење патриотских осећања наших народа врло штетно...“⁵⁹

⁵⁹ Видети писмо „Неумесне шале на рачун споменика палим борцима НОР“, *Црвена звезда*, 11. септембар 1956; за други пример шале коју су борци сматрали неумесном, иако није у вези са споменицима, видети у истим новинама чланак „Неукусно“, 29. септембар 1953. године.

Оно што су деца радила са споменицима из НОР-а понекад је изазивало сличне фрустрације и међу борцима. Александар Пупић, на пример, саопштио је да су деца кроз разбијен прозор ушла у испражњен музеј у Титовом Велесу (Македонија) посвећен Кочи Солеву Рацину, македонском песнику и борцу.⁶⁰ У Санском Мосту (Босна и Херцеговина) Владо Благојевић „се запрепастио“ кад је видео да су деца „тумбала по ужасно прљавом патосу“ у згради која је била обележена као место у коме је одржано Прво засједање Земаљског антифашистичког вијећа народног ослобођења Босне и Херцеговине. „Зграда“, написао је, „није личила на драгоцену успомену него на стјечиште несташне дјеце“.⁶¹ Иако су такви случајеви били резултат жеље деце да нађу место да се играју, други случајеви нису били тако наивни.

У околини Ниша (Србија), на брду које се зове Бубањ, био је споменик подигнут да обележи место где су, према једном аутору писма, Немци стрељали „око десет хиљада родољуба“. Између званичних прослава на том месту, „рођаци и пријатељи стрељаних или који други грађани упуте се на Бубањ да га разгледају и да на тим стравичним остацима фашистичког варварства одају дужну пошту палима“. Аутор овог писма и његов пријатељ трудили су се да то учине, кад су наишли на неочекиване тешкоће.

„Нисмо одмакли ни неколико стотина метара од последњих кућа кад за нама поче да звижди и да се довикује неколико полуголих младих људи заклоњених зеленим садницама. У почетку нисмо ни обраћали пажњу на њих, али, уколико смо ишли даље ка спомен куполи, њихово дозивање постаде гласније и безобразније, а мене и другарицу почеше да изазивају и вређају. Чак почеше да нам прете.

Само захваљујући случајно наишлој групи људи који на падинама Бубња обрађују своје винограде спасли смо се овог најновијег бубањског варварства. Ови другови нам рекоше да није редак случај да ове бандице нападају посетиоце Бубња, нарочито младе жене.“

У овом случају, група такозваних беспризорника, према извештају овог човека, озбиљно „омета прилаз овој нашој светињи, [кад] стане на пут“.⁶² Ти млади људи нису могли спречити СБНОР да изгради споменике званичног сећања; међутим, та организација није могла да учини да њихово понашање буде у сагласности с том „светињом“.

⁶⁰ „Запуштен музеј у Титвом Велесу“, *Четврти јул*, 28. јул 1964. године.

⁶¹ „Запуштена спомен-зграда у Санском Мосту“, *Ослобођење: орган Народно-ослободилачког фронта за Босну и Херцеговину*, 6. септембар 1958. године.

⁶² Видети писмо „Народна светиња неприступачна“, *Црвена звезда*, 16. август 1955. године.

Други случајеви показали су да је чак и способност бораца да обезбеди заштиту споменика била доста ограничена деловањем непријатељских друштвених елемената. *Црвена звезда*, лист СБНОР-а Југославије, објавио је 1953. године анализу о стању споменика из НОР-а, у којој је признао да су их неки људи злоупотребили. „Па се тако догодило“, саопштио је аутор овог чланка, „да га [споменик] нечија несрећна рука чак и оскрнави“.⁶³ На Калемегдану, на пример, највећем и најпознатијем парку у главном граду Југославије, „избрисани и замрљани натписи [на споменицима] говоре да се сви посетиоци не придржавају утврђеног реда који је ту устаљен и неопходан“, говорили су извештаји.⁶⁴

Неки борци објавили су да се не сме дозволити да се такве акције настављају без реаговања.⁶⁵ Међутим, обележје најрадикалнијих случајева скрнављења, и неке од јавних реакција на њих, указивали су да успешно реаговање није било ни једноставно ни лако. Наредни пример поучан је у том погледу. У Новом Пазару (у Санџаку, Србија), 1958. године појавио се чланак са провокативним насловом: „Баш као варвари: диван споменик палим борцима подигнут код ‘Мачковице’ претворен је у рушевину.“⁶⁶ Годинама после рата споменик је био посвећен помену на „пале јунаке“ тог села. Споменик је веома леп, писао је Недељко Аничич. Даље објашњава да је „имао и спомен-плочу на којој су била урезана имена бораца погинулих у биткама у том сектору, исклесана буктиња симболично је приказивала јединство наших република, а као симбол свега над спомеником је доминирала велика петокрака звезда“. Међутим, „нажалост“, настављао је, „То све припада прошлости. Јер споменика више нема, тачније он још постоји, само то је бедна рушевина некадашњег лепог и симболичног објекта. Спомен-плоча на њему испробљана је намерно на пет места, имена исписана на њој избрисана су и више се не могу прочитати, буктиње више нема, срушена је и разбијена у комаде, петокрака звезда је изразбијана и деформисана.

Варвари који су ово урадили исписали су и своја имена. И она данас стоје веома видна на некадашњем споменику.

Каква иронија!“

Иако се аутор овог чланка ужаснуо због тог догађаја, разјарио се и још више због чињенице да „су поред споменика безброј пута пролазили, а и данас пролазе и грађани ових места и руководиоци власти и разни одговорни функционери и патроле народне милиције и нико ништа да предузме, нико ни да

⁶³ „Заборањени гробови“, *Црвена звезда*, 8. децембар 1953. године.

⁶⁴ „Неоправдана немарност“, *Црвена звезда*, 8. фебруар 1955. године.

⁶⁵ „Заборањени гробови“, *Црвена звезда*, 8. децембар 1953. године.

⁶⁶ Моја разматрање овог случаја заснива се на чланку „Баш као варвари“, обављеном у *Братству*, 31. септембар 1958. године.

се помакне са места, нико да казни варваре“. На крају, запитао се: „Зар ћемо и даље остати равнодушни?!“

Борци СБНОР-а реаговали су понекад на те нападе градећи поново срушене споменике. Међутим, они с којима су се борили у овом „рату“ о томе како се сећати рата – нису били неспремни, и били су жељни да предузму противнапад. У селу Витомирица (на Косову и Метохији) била је подигнута спомен-плоча у спомен деветоро бораца који су погинули у бици током рата. „Убрзо је“, међутим, „била порушена“. Убрзо након тога, борци су подигли још једну спомен-плочу на истом месту. Још једном, била је уништена од „непознатог лица“. И трећи пут су борци, да би обележили то место, изградили спомен-плочу, „на којој су урезана сва имена палих другова и другарица“. Било је саопштено да је споменик овог пута саграђен од „чврстог материјала“. Ипак, човек који је испричао ову причу о несрећној спомен-плочи није имао илузија да је њена будућност обезбеђена. Величко Даветић завршио је свој чланак следећим речима:

„Споменик треба да остане поколењима као сведок значајних историјских збивања. Међутим, питање је колико ће остати нетакнут, и докле ће кривци за скрнављење остати некажњени?!“⁶⁷

„О чему је реч?

Да ли је у питању небрига или нешто друго?“⁶⁸

Током пре две деценије после рата борци су постављали оваква питања у вези са лошим стањем многих споменика и гробова који су били подигнути. Тражећи одговор, неки су наглашавали чињеницу да су донели лоше одлуке о оним појединцима које су изабрали да подижу ове објекте сећања. Неквалификовани вајари и мајстори, тврдили су неки борци, који су користили слабе или неодговарајуће материјале, били су криви за оронулост многих споменика и

⁶⁷ Видети чланак „Трећи пут подижу споменик“, *Четврти јул*, 7. септембар 1965. године. Тешко је знати ко су били они што су уништили ту спомен-плочу и зашто су то урадили. У другим случајевима, међутим, борци су имали јасно објашњење. Један борац у вези са скрнављењем споменика НОР 1965. године у општини Сјеница каже: „Нажалост, ми имамо и данас остатака непријатеља који је преживео рат и данас наше споменика руши и сметају му, као на пример: спомен-плоча која је подизана... прошле године неко је био разбио, где је организација извршила оправку и довела у исправно стање, а док сада је неко дошао и целу раздробио где није остало ни парче већ је разбијена, истучена. За ово се не може приписати чобанима и деци, већ ово је урадио непријатељ који је преживео из рата и данас му овај споменик смета јер он живо говори о устанку овога једног краја, о дизању устанка 1941. године.“ Видети у Историјском архиву Краљева (ИАК), Срески одбор СУБНОР-а Краљево, инвентарна јединица 29, *Извештај о раду Савеза Удружења бораца НОР општине Сјенице за 1965. године*, 17. април 1966, стр. 10.

⁶⁸ „Одсуство осећања дужности“, *Црвена звезда*, 7. април 1959. године.

гробова из НОР-а.⁶⁹ Други људи, борци и неки који нису били чланови СБНОР-а, критиковали су понашање бораца у вези са заштитом тих објеката. Неки су коментарисали да су борци бринули о споменицима и гробовима само „кампањски“, водећи бригу за њих само „пре државних празника или прослава“, а онда заборављали на њих одмах после тога.⁷⁰ Неки борци признали су да су постојали „примери небриге“ међу њиховим друговима и да су оставили споменике и гробове да зарасту у коров и траву и да падају због зуба времена.⁷¹

Ипак, као што је 1965. године написао Душан Мрђа у писму борачком листу *Четврти јул*, да би се одредило ко је одговоран за проблеме у вези са споменицима и гробовима, треба захтевати разматрање више ствари, а не само активности СБНОР-а.⁷² По његовим речима: „Подизање и чување историјских споменика... је обавеза не само борачких организација већ читаве заједнице.“⁷³ Примери који су били представљени у последња три дела овог есеја показују да неки делови шире „заједнице“ у Југославији нису били баш заинтересовани да изврше своју обавезу. Допуштање да трава и коров окруже гробове; да свиње траже храну испред споменика; да коње везују за њих; подизање споменика антикомунистичким снагама; причање шала о споменицима, провоцирање и узнемиравање људи који су покушали да их посећују и разбијање спомен-плоча по неколико пута; сва та понашања показују да је постојао несклад између активности у којима су били ангажовани активисти СБНОР-а и сећања и нивоа прихватања тих активности од неких делова становништва.

Не желим да кажем да је Југославија била земља у којој се већина становништва активно и отворено противила званичним сећањима на рат. Као што сам поменуо раније, постојало је поштовање активности СБНОР-а и политичке мобилизације за подизање и чување споменика и гробова НОР. Примери у овом есеју о њиховој запуштености и о проблемима са стоком која је тражила храну међу њима и око њих – не указују на отворен отпор.

Та понашања, међутим, показују да је постојао изванредан степен равнодушности, или можда небриге међу неким деловима становништва према званичним сећањима на рат. Чини се да неки људи нису били убеђени и да су остали

⁶⁹ Ово је главни разлог који је наведен као узрок лошег стања многих споменика у чланку „Разговори о споменику“, *Четврти јул*, 24. 1963. Видети у истим новинама, „Најблажа реч: небрига“, 8. октобар 1963; погледати и чланак „Небрига“ у *Црвеној звезди* 11. мај 1954. који има сличну интерпретацију.

⁷⁰ „Недовољна брига о спомен-обележјима из НОБ“, *Народне новине: лист Народног фронта нишке области*, 19. марта 1960. године.

⁷¹ „Одсуство осећања дужности“, *Црвена звезда*, 7. априла 1959. године.

⁷² Новине *Четврти јул* наследиле су *Црвену звезду* половином 1962. године као новине савезне организације СУБНОР-а.

⁷³ „Заборављено партизанско гробље“, писмо написано *Четвртог јулу*, 28. децембра 1965. године.

неактивни упркос покушајима бораца да их мобилишу да активно учествују у изграђивању, понављању у различитим ситуацијама и подржавању херојских сећања о рату. Њихово понашање не сугерише ни јаку подршку ни отворен отпор против активности СБНОР-а у изграђивању сећања на рат, него равнодушност. Гајили су свој купус баш поред гробаља за пале борце; нису се бринули због корова који је порастао до висине надгробних споменика жртвама фашистичког терора; сушили су своје рубље „у непосредној близини споменика“, који су били света места сећања СБНОР-а; нису оклевали да пусте своје свиње и стоку да пасу око таквих објеката.⁷⁴ Неки други, обично деца, тинејџери и „беспризорници“, узнемиравали су оне који су хтели да посећују споменике; неки су причали шале којима су се ругали њиховој „светости“; други су се пели на њих, или се играли у њима. Све укупно, многи од примера који су овде представљени сугеришу да активности СБНОР-а у вези са изграђивањем сећања на рат нису много утицале на свест неких делова југословенског друштва.

У исто време гледишта оних који су писали писма и новинске чланке, који су коришћени као основа у овом истраживању, показују потпуно другачију позицију. Ватрено су саопштавали да је оно што су видели било „немаран однос према споменицима и гробовима НОР“. Такође, захтевали су поново и поново да треба крчити коров око споменика, уклонити свиње са гробља, те довести на оптуженичку клупу оне који су оскрнавили таква места. Делови њихових писама и чланака показују да су други делови југословенског друштва, претежно борци и друге присталице комунистичког режима, били веома мобилисани око подржавања и пропагирања активности СБНОР-а у вези са изграђивањем сећања на рат.

Супротно, појединци који су подигли споменике „народним непријатељима“, или они који су рушили места сећања, показују да су се борци налазили пред правим отпором против њихових активности у вези са изграђивањем сећања на рат. Тешко да су они били равнодушни, и не мање идеолошки мобилисани него борци СБНОР-а. Ти незванични активисти сећања помогли су да се одржава прикривени сукоб око тога како се треба сећати рата који је трајао деценијама после званичног завршетка непријатељства. Стављање спомен-плоче за „оне који су дали своје животе за слободу и уједињење српског народа 1941–1947. године“, подизање споменика четничком командиру усред гробова палим борцима, украшавање гробова усташа док се, у исто време, преоравају они посвећени партизанима и, као најдраматичније, рушење споменика, понекад по неколико пута, све ове акције показују да су у Југославији постојале веома видљиве манифестације свесних конфронтација са борцима о томе како се треба сећати рата.

⁷⁴ За пример у којем су људи сушили рубље близу споменика, видети чланак „Слаба брига о споменику палим борцима“, *Vjesnik* (Загреб) 22. травањ (април) 1961. године.

Такође, важно је нагласити да су се ти случајеви отпора појавили деценијама пре осамдесетих и деведесетих година двадесетог века, а на то доба научници обично указују као на почетак јавне конфронтације са комунистичким режимским „званичним сећањем“ на рат. Према томе, требало би поново размотрити и променити садашњу парадигму у литератури у погледу развоја и распада званичног сећања на рат у Југославији – која у суштини тврди да је комунистички режим изграђивао такво сећање за друштво под репресијом, и да се то сећање распало због притиска интелектуалаца током последњих деценија постојања Југославије. Борци СБНОР-а предузели су заиста задатак изграђивања посебних облика званичног сећања, које, надали су се они, институционализују херојска сећања на рат. Међутим, досадашња литература није обратила довољно пажње на друштвене реакције на званично сећање о рату у Југославији.

Анализа реакције делова становништва на споменике и гробове НОР-а – као две најчешће манифестације званичног сећања на рат у Југославији – сугерише да људи под репресијом нису потпуно прихватили званичну верзију сећања на рат, нити су били једноставно пасивни и чекали да их пробуди група интелектуалаца. Обични људи имали су своје, често веома различите, начине реаговања на гробове и споменике и исказивали су своје мишљење од тренутка кад су таква места сећања била подигнута. И њихове реакције, често сасвим позитивне, такође су биле, намерно и ненамерно, подривачке или су указивале на равнодушност. Борци су преузели доминантну улогу у ширењу сећања на рат уз помоћ хиљада споменика и гробова палим борцима и жртвама фашистичког терора. Међутим, нису могли да контролишу понашање становништва према таквим местима сећања.

Добар однос према споменицима и гробовима у Титовој Југославији смењивао се са равнодушношћу, злоупотребама и другим подривачким понашањем. Такво неочекивано јавно понашање изазивало је саму суштину активности СБНОР-а у вези са изграђивањем сећања на рат од раних педесетих година прошлог века. Да ли су борци могли да формирају људско „срце“ и систем вредности, користећи споменике и гробља који су мењали изглед предела? Пишући 1960. године о лошем односу према месту које је било посвећено сећању на рат, један борац је пружио одговор у облику питања: „Замишљено је било да споменик подсећа на велике дане најновије прошлости и да васпитава. Може ли он то сада, у стању у каквом се налази?“⁷⁵

⁷⁵ „Запуштен споменик“, *Победа: Окружни одбор Јединственог народноослободилачког фронта Крушевца*, 21. октобар 1960. године.

Summary

Max Bergholz

Among Patriots, Cabbage, Pigs, and Barbarians: Monuments and Graves to the People's Liberation War, 1947–1965

This essay has two objectives: first, to better understand how Yugoslavia's communist regime went about constructing an officially-sanctioned memory of the Second World War through the building of monuments and graves for "fallen soldiers" (*пали борци*) and "victims of fascist terror" (*жртве фашистичког терора*); second, to analyze how Yugoslav citizens reacted to such "sites of memory" from 1947 until 1965. I begin with a brief introduction to the activities of the Association of Veterans of the People's Liberation War (*Савез бораца Народноослободилачког рата* [SBNOR, and then renamed SUBNOR in 1961]), the organization that I consider as the main vehicle through which "memory activists" in Tito's Yugoslavia acted. I then move to an analysis of public responses to their memory-making activities *vis à vis* graves and monuments

By analyzing archival documents, newspaper articles, and especially letters written to newspapers, I argue that, while many people did respond positively to these officially-sanctioned "sites of memory," others reacted in a myriad of directly and indirectly confrontational ways. Allowing weeds and grass to engulf graves; permitting pigs to forage in front of monuments and tying horses to them; building monuments to anti-communist forces; telling jokes about monuments and harassing people trying to visit them; and smashing plaques and monuments into pieces, sometimes on several occasions; all of these behaviors suggest that a serious disjuncture existed between the projects which SBNOR's memory activists were engaged in and some segments of the population's degree of acceptance of them. I see this disjuncture as exemplified in two types of directly and indirectly confrontational behaviors: first, as indifference or perhaps disconnectedness to officially-sanctioned memories; second, as conscious resistance to such forms of remembrance. At the same time, it is important to note that the documents which serve as the central empirical basis for this essay demonstrate that a sizable group of Yugoslav citizens were also very much mobilized with the veterans of SBNOR in the project of constructing, reproducing and protecting a set of heroic memories about the "People's Liberation War."

Taken together, the conclusions of this essay suggest the need to revise the existing literature on the history of the memory of the Second World War in Yugoslavia in several ways. It has been suggested by some scholars (e.g., Hoepken, 1999; Denich, 1994; and Hayden, 1994) that the communist regime's "official memory" of the war was constructed for a repressed society, and that this memory dissolved under the pressure of intellectuals during the country's final decade of existence. This essay, which pays close attention to societal reactions to officially-sanctioned war memories in Yugoslavia, presents a different dynamic. That is, people were neither totally repressed by a certain set of memories about the war, nor simply passive and ready to be awakened by a group of intellectuals. Ordinary people reacted to graves and monuments – two of the most ubiquitous manifestations of "official memory" in Yugoslavia – in their own ways and on their own terms from the moment that such sites of remembrance were constructed. And their reactions, while often quite positive, were also indifferent and, at times, directly and indirectly confrontational and subversive.